

Tomislav Marasović

Sveučilište u Splitu

Izvorni znanstveni rad
predan 13. 7. 1989.**Prilog kronologiji
predromaničke arhitekture u
Dalmaciji**

Istraživanje ranosrednjovjekovne umjetnosti, koje u Dalmaciji ima relativno dugu tradiciju od preko stotinu godina, dalo je odgovore, više ili manje prihvatljive, na mnoga važna pitanja kao što su podrijetlo i razvoj crkvene arhitekture i njezina tipologija, pojava skulpture i slikarstva, uloga naručilaca, svećenika, majstora i klesara kao i na neke druge probleme. Nasuprot tome, mnoga pitanja i dalje ostaju nedovoljno proučena ili uopće neproučena, kao što je npr. konstrukcija i njezin odnos prema formi (o čemu se malo zna u prvom redu stoga što se to ni ne obrađuje), metrološka i modularna istraživanja, odnos liturgije i oblika i još mnogo pitanja, relevantnih za razumijevanje umjetničkih, tehničkih, obrednih i drugih dostignuća tog razdoblja.

Među pitanjima koja se nisu izbjegavala u dosadašnjoj historiografiji umjetnosti, ali koja očekuju daljnje odgovore, svakako je i *datiranje* arhitekture, odnosno crkvenih građevina kao kudikamo najbrojnije kategorije predromaničkoga graditeljstva u Dalmaciji.¹ Temeljitim proučavanjem pojedinih građevina, a posebno novim nalazima i tumačenjima iz područja epigrafike i diplomatike, postupno se napreduje i u datiranju građevina ranoga srednjeg vijeka, odnosno pojedinih njihovih dijelova. Tako se postupno, na temelju sigurnih podataka, potvrđuju ili pak ispravljaju ranije pretpostavke o vremenu nastanka predromaničkih crkava, njihova kamenog namještaja i drugih arhitektonskih detalja.

Kao prilog istraživanju u tom pravcu datiranja ranosrednjovjekovnoga graditeljstva, iznosim ovdje pokušaj kronološke klasifikacije određenog broja predromaničkih crkava u Dalmaciji, potpuno svjestan složenosti zadatka, ali uvjeren da i svaki mali pomak naprijed može u okviru ovoga specifičnog problema dati određeni doprinos obradi naše predromanike.

Ovakav zadatak traži prije svega određenje metodološke osnove istraživanja. U situaciji kada je od stotinjak više ili manje sačuvanih predromaničkih crkava u Dalmaciji samo manji broj točno vremenski određen postojanjem nekog pouzdanoga dokumenta, valja na samom početku nešto kazati na čemu se sve mogu temeljiti zaključci o datiranju ranosrednjovjekovnih građevina na prostoru kojim se bavimo.

Takav pristup vodi nas na sagledavanje dviju osnovnih skupina građevina, podijeljenih s obzirom na sigurnost podataka o vremenu nastanka. To su:

1. *crkve datirane na osnovi povijesnih izvora,*
2. *crkve datirane na osnovi komparacija.*

U razmatranju prve skupine s *dokumentiranim datiranjem*, susrest ćemo se također s nekoliko podskupina, određenih s obzirom na sigurnost, odnosno potpunost, podataka o postanku građevina. To se odnosi na crkve koje su datirane:

1.1. *izravno*, tako da je njihova gradnja vremenski jasno određena nekim natpisom ili dokumentom ili pak nekom drugom metodom prirodnih znanosti (npr. radiokarbonskim ili dendrološkim analizama, ako je u pitanju drvena građa);

1.2. *posredno*, pri čemu se datiranje vezuje uz određenu ličnost ili događaj, a to je obično ipak manje precizno jer dozvoljava veći vremenski razmak mogućeg nastanka građevine. U okviru ove skupine potrebno je opet razlikovati dvije kategorije i to:

1.2.1. *posredno datirane građevine sigurne povijesne identifikacije*, datiranje kojih je osnovano na sigurnim povijesnim izvorima, te

1.2.2. *posredno datirane građevine nesigurne povijesne identifikacije*, datiranje kojih je osnovano na izvorima kod kojih je izražena sumnja u autentičnost (što međutim ne znači uvijek i da podaci koje pružaju takvi izvori moraju biti neprihvatljivi).

Sažetak

Autor raspravlja o osjetljivom problemu datiranja predromaničke arhitekture u Dalmaciji, koji se ni dosad nije zaobilazio, ali koji još uvijek čeka prave odgovore. Pošto je u uvodnom dijelu obrazložio na temelju čega se mogu zasnivati zaključci o datiranju ranosrednjovjekovnih crkava, te odredio gornju i donju vremensku granicu dalmatinske predromanike (7-11. stoljeće), klasificiraju se datirane građevine u tri osnovna razdoblja, tj. postantičke crkve 7. i 8. stoljeća, crkve karolinškog i ranijeg otoskoga razdoblja 9. i 10. stoljeća te crkve kasne predromanike, koje se javljaju u 11. stoljeću istodobno ili čak kasnije od prvih građevina rane romanike. Na kraju su kronološka pregledna tabela i glavni zaključci koji proizlaze iz usporednoga kronološkog i tipološkog pregleda dalmatinske predromanike.

1.3. Posebnu skupinu građevina s dokumentiranim datiranjem čine oni objekti kojima je vrijeme gradnje nepotpuno utvrđeno nekim povijesnim izvorom koji određuje donju ili gornju moguću godinu nastanka. Stoga se u okviru ove skupine opet razlikuju dvije kategorije:

1.3.1. građevine kojima je povijesno utvrđeno najkasnije moguće vrijeme nastanka (*terminus ante quem*), te

1.3.2. građevine kojima je povijesno utvrđeno najranije moguće vrijeme nastanka (*terminus post quem*). S obzirom na moguću pojavu izmjena kamenog namještaja u srednjovjekovnim crkvama, datiranje zasnovano na utvrđenom vremenu nastanka tog namještaja (u najvećem broju slučajeva to se odnosi na oltarnu pregradu) – teorijski gledano – trebalo bi imati osnovu samo za nepotpuno datiranje s utvrđenom gornjom vremenskom granicom. Ipak, ako nema tragova pregradnjama, datiranje namještaja obično je prilično siguran način za određivanje nastanka same crkve.

2. Najveći broj predromaničkih građevina u Dalmaciji dosad je samo približno datiran na osnovi *komparacija* s drugim srodnim primjerima iz arhitekture u istočnojadranskoj regiji ili pak šire, u Evropi, odnosno širem mediteranskom području. U pomanjkanju pouzdanijih podataka takvo određivanje vremena nastanka građevina ili njihovih dijelova može također biti korisno ako je zasnovano na temeljitim analizama. U takvim analizama obično se uzimaju u obzir:

- 2.1. arhitektonski oblik (tlocrt i prostorni odnosi, proporcije, mjerni sistem i dr.),
- 2.2. konstrukcijski sistem,
- 2.3. način gradnje,
- 2.4. arhitektonski detalji,
- 2.5. ukrasni elementi (prvenstveno na crkvenome kamenom namještaju),
- 2.6. epigrafske osobine,
- 2.7. liturgijske posebnosti ili pak neki drugi elementi relevantni za određivanje vremena nastanka.

Valja također napomenuti da je u klasifikaciji provedenoj primjenom navedene metode potrebno utvrditi da li se određeno vrijeme odnosi na:

- a) izvornu fazu nastanka crkve ili pak na
- b) naknadnu dogradnju ili pregradnju, kakvih je vrlo često bilo u širokom rasponu trajanja predromanike u Dalmaciji.

Da bismo uopće mogli pristupiti klasifikaciji crkava u određene povijesne slojeve u vremenskom rasponu predromanike, potrebno je prije svega odrediti donju i gornju vremensku granicu razdoblja što ga proučavamo, oslanjajući se na povijesne, umjetničke, tehničke, liturgijske i druge poznate odrednice.

Glavne povijesne odrednice na početku ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji su avarsko-slavenska najezda i rušenje (ili barem prekid, odnosno kraj urbanog kontinuiteta) nekih od značajnijih antičkih gradova (Salona, Epidaur) u prvoj polovici 7. stoljeća, a s time u vezi i početak promjene etničkog sastava u njihovu zaleđu definitivnom slavenizacijom tog prostora. U primorskim gradovima, u kojima je proces slavenizacije tekao znatno sporije, gasi se antička kultura, koja je s Justinijanovom obnovom u 6. stoljeću doživjela svoj posljednji cvat, pa je od 7. stoljeća nadalje i u Dalmaciji došlo do prvih pojava ranosrednjovjekovne umjetnosti. U Zapadnoj je Evropi umjetnost tog razdoblja vezana uz pojavu barbarskih država (najčešće poznata pod imenom merovinške »umjetnosti«, kao prva faza kulture Franaka, najznačajnije etnopolitičke zajednice, koja će uskoro biti vojno-politički prisutna i na istočnojadranskom prostoru, uključujući i njegovo hrvatsko zaleđe). U Bizantskom Carstvu, koje u to doba upravlja i

dalmatinskim gradovima, umjetnost 7. stoljeća odražava nešto više kontinuitet prethodnog razdoblja, ali je svejedno ne možemo više svrstati u antičku, nego u ranosrednjovjekovnu umjetnost.

Prema tome, 7. stoljeće u Dalmaciji u povijesnom i umjetničkom pogledu prilično jasno obilježava donju granicu predromaničkog doba, pa s tim stoljećem valja započeti i kronološku klasifikaciju ranosrednjovjekovnog crkvenoga graditeljstva, bez obzira na okolnost što upravo iz tog doba gotovo da i nema sačuvanih građevina ili povijesnih izvora koji bi pružili o njima neke podatke.

Problem gornje granice nešto je složeniji, jer se sasvim ne poklapaju povijesne i kulturno-umjetničke odrednice, koje definiraju kraj razdoblja ranoga, odnosno početak razdoblja visokoga srednjeg vijeka. Tako su glavne povijesne odrednice novoga razdoblja: pojava autonomnih dalmatinskih gradova na početku 12. stoljeća, odnosno kraj hrvatske države kao najznačajnije južnoslavenske državne zajednice ranoga srednjeg vijeka pri koncu 11. stoljeća, te priključenje Hrvatske Ugarskom Kraljevstvu pod dinastijom Arpadovića.

Predromanička umjetnost u Dalmaciji traje uglavnom do kraja 11. stoljeća, premda prvu pojavu romanike susrećemo ponegdje već u drugoj polovici 11. stoljeća, kako to pokazuju pojedine građevine ili skulpture što nose izrazita obilježja novoga stila.² U crkvenom graditeljstvu naime nekoliko je izrazitih distinkcija predromanike i romanike koje se mogu pratiti i na građevinama toga graničnog razdoblja na istočnojadranskom području između sredine i kraja 11. stoljeća. Za razliku od rane romanike (»protoromanike«, »prve romaničke umjetnosti«), predromanici je svojstvena:

- nepodudarnost u organizaciji prostora i kompoziciji fasada;
- postojanje »skrivenih« prostora što se ne pokazuju na vanjštini;
- prostorni diskontinuitet, prouzrokovan uskim prolazima;³
- karakterističan »pleterni« dekorativni repertoar na unutar-njem namještaju, vratima, prozorima, fasadama;
- pojava (ili nastavak još od kasnoantičkoga starokršćanskog doba) plitkih niša na fasadama, uokvirenih običnim ili dvostrukim lukom (rjeđe ravnim završetkom); raspored tih niša, ponegdje i bez kompozicijskog reda, podsjeća na »strah od praznine« (horror vacui), svojstven predromaničkoj pleternoj skulpturi;
- kontinuitet starokršćanskog arhitrava, zasječnog na krajevima nešto povišenim dovratnicima;
- oblikovanje lukova nad vratima i prozorima (katkada dvostrukim) upotrebom manjega priklesanog kamenja;
- karakteristična tehnika gradnje s upotrebom priklesanih lomljenaca, vezanih obilnom žbukom.

Primjenjujući navedene kriterije identifikacije, zapaziti ćemo kroz cijelo 11, pa čak ponegdje i u 12. stoljeću, čitav niz građevina koje treba svrstati u okvir predromanike, a ne romanike.⁴ S druge pak strane zapaziti ćemo već u drugoj polovici 11. stoljeća neke građevine koje odgovaraju kriterijima za stilsku definiciju rane romanike.⁵ Stoga je dakle potreban oprez kako se ne bi povijesni pojam ranoga srednjeg vijeka do kraja 11. stoljeća uvijek poistovjećivao sa stilskim pojmom predromanike.

U okviru tog relativno dugoga vremenskog raspona, koji zahvaća pet stoljeća razvitka predromanike u Dalmaciji, mogu se razlučiti karakteristična razdoblja, koja uglavnom prate opću kronološko-stilsku klasifikaciju evropske predromanike, naravno s nekim specifičnostima ovoga tla. To su:

- a) Prvo postantičko razdoblje 7. i 8. stoljeća koje bi odgovaralo »merovinškoj« umjetnosti Zapadne Evrope, ili – za naše

područje još bližoj – »langobardskoj« umjetnosti u Italiji. Sačuvani primjeri crkvene arhitekture ili podaci koji bi nam govorili o građevinama ili njihovim dijelovima iz tog razdoblja iznimno su rijetki. Antička je tradicija u tom razdoblju veoma prisutna, odnosno – da se poslužim jednom formulacijom svog profesora Milana Preloga, čijoj uspomeni posvećujem ovaj prilog – negacija antike samo je pasivnog karaktera.⁶ Skulptura tog razdoblja još uvijek se oslanja na organske antičke motive, koji se postupno stiliziraju.

b) Drugo razdoblje odgovaralo bi, prema zapadnoevropskoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne umjetnosti, tzv. »karolinškom« periodu, koji zahvaća kraj 8. stoljeća, cijelo 9. stoljeće i nastavlja se (ovisno o kulturno-povijesnim prilikama pojedinih regija) i kroz 10. stoljeće početnom fazom tzv. »otonske« umjetnosti. Broj građevina koje se pouzdano mogu datirati u to razdoblje nešto je veći, a osobito je povećan broj poznatih dijelova crkvenog namještaja i drugih komada datiranih imenima hrvatskih knezova i kraljeva, koji posredno datiraju i arhitekturu. Uz nastavak tradicije antičkoga graditeljstva u tom se razdoblju javljaju elementi »aktivne« negacije antike, prvenstveno vezani uz prisutnost onih tipoloških, prostornih i konstrukcijskih inovacija vezanih uz franački utjecaj (npr. »westwerk«). U skulpturi sasvim prevladava pleterna ornamentika geometrijskih motiva.

c) Treće razdoblje, koje bi u zapadnoevropskoj klasifikaciji odgovaralo kraju »otonske« umjetnosti u prvoj četvrtini 11. stoljeća, a na našem se području proteže ponegdje i do kraja 11. i početka 12. stoljeća, ima najveći broj pouzdano datiranih crkava, odnosno njihovih ostataka i arhitektonsko-skulpturalnih dijelova. Prisustvo zapadnoevropskih i osobito bizantskih utjecaja na dalmatinsku predromaniku sada je još izrazitije, a u arhitekturi, skulpturi i slikarstvu javljaju se već određeni elementi prijelaza na protoromaniku. U skulpturi to dolazi do izražaja u ponovnoj pojavi organskih motiva i ljudskog lika. Držeći se iznesene osnovne klasifikacije, pokušat ćemo u nju uklopiti pojedine predromaničke građevine u Dalmaciji, datirane na osnovi dokumenata ili komparativnom metodom, promatrajući problem nastanka i u relaciji s oblikom.

7. i 8. stoljeće

Najoskudniji su podaci za 7. i 8. stoljeće kao prvo razdoblje života dalmatinskih gradova i njihova zaleda poslije antike.

U tim prvim stoljećima ranoga srednjeg vijeka, neposredno poslije rušenja (ili prekida urbanog kontinuiteta) pojedinih značajnijih antičkih gradova i naseljenja slavenskih plemena u njihovu zaledu, iznimno su rijetki podaci o izgradnji crkvenih i drugih građevina. Tome je uzrok ne samo pomanjkanje povijesnih podataka nego, bez sumnje, i smanjen intenzitet gradnje, vezan uz ekonomsku krizu u prvom redu gradova, koji predstavljaju osnovno tlo graditeljskih aktivnosti. Stoga je razumljivo da adaptacije postojećih građevina čine glavnu graditeljsku djelatnost u gradovima i naseljima, koji održavaju kontinuitet antike.

U nekim od tih gradova stolne crkve i građevine koje pripadaju katedralnim sklopovima (krstionice, katekumeneumi, biskupske palače) sagrađene su već u starokršćanskom razdoblju od 4. do 6. stoljeća, pa je u doba predromanike ostvaren samo kontinuitet upotrebe, uz veću ili manju promjenu unutarnjeg namještaja. To je slučaj sa zadarskom katedralom sv. Stošije, kojoj je još sačuvan dio starokršćanske apside, ostaci krstionice i katekumeneuma, te tragovi episkopija.⁷ Njezina predromanička upotreba dokazana je tekstom Konstantina Porfirogeneta, koji je oko sredine 10. stoljeća spominje kao

longitudinalnu građevinu sa slikama te je uspoređuje s carigradskom crkvom Halkopratejaca.⁸ Iz katedrale potječu i brojni ulomci ukrašenoga crkvenog namještaja, među kojima i neki iz prvoga predromaničkog razdoblja prije 9. stoljeća.⁹

U romaničkoj rapskoj katedrali do danas je ostala sačuvana apside, koja se svojim poligonalnim oblikom vezuje uz »adriobizantski« graditeljski krug, što se može datirati u kraj 5. stoljeća.¹⁰ Bio bi to dakle još jedan dokaz kontinuiteta starokršćanske katedrale u ranome srednjem vijeku.

Nedavna istraživanja unijela su nešto svjetla i u poznavanje starokršćanske katedrale sv. Lovre u Trogiru, sagrađene na mjestu antičkoga kulturnog središta.¹¹ Ni o toj građevini međutim nemamo podataka za razdoblje 7. i 8. stoljeća, koje nas ovdje zanima.

Zato je u traganju za prvim predromaničkim adaptacijama dragocjen grad Split, koji za razliku od spomenutih gradova nema gradski, nego samo građevinski kontinuitet iz antike. Sve do rušenja Salone na početku 7. stoljeća, Dioklecijanova palača samo je građevina na širem gradskom području stare Salone, velikoga antičkoga središta. Tek s prestankom života antičke metropole stvaraju se uvjeti, odnosno potrebe, za pojavu stolne crkve u Palači, pa je taj događaj ujedno *terminus post quem* za datiranje splitske katedrale. Ipak je u historiografiji ostalo kontroveržno tumačenje prve pojave splitske nadbiskupije i posebno sporno pitanje djelovanja njezina prvog nadbiskupa Ivana Ravenjanina.

Hrvatska historiografija, a i s njom usporedna historiografija umjetnosti, ima naime o svemu tome vrlo različita tumačenja. Dok se pretežno stariji autori oslanjaju na Kroniku Tome Arhidakona i prihvaćaju suštinu njegovih podataka o naseljenu Splita i djelovanju prvog nadbiskupa Ivana iz Ravenne, razlikujući se ipak u tumačenju vremena nastanka grada u Dioklecijanovoj palači u okviru šireg vremenskoga raspona između 7. i 9. stoljeća,¹² dotle se u dijelu novije historiografije osporava vjerodostojnost Tomina svjedočenja o Ivanu Ravenjaninu,¹³ a u dijelu historiografije umjetnosti osporava i atribucija sarkofaga u splitskoj krstionici toj ličnosti.¹⁴ Ipak, najnovija istraživanja povijesnih vrela vraćaju Tominim podacima vjerodostojnost,¹⁵ a sama okolnost postojanja jednog sarkofaga u splitskoj krstionici (izvornog podrijetla iz Mauzoleja splitskih nadbiskupa južno od katedrale) s natpisom nadbiskupa Ivana i s izrazitom ornamentikom prvih predromaničkih stoljeća nesumnjivo ide u prilog onom ranijem tumačenju po kojem je već u 7. ili 8. stoljeću došlo do organizacije splitske nadbiskupije kao kontinuiteta salonitanske metropolije i do adaptacije Dioklecijanova mauzoleja u stolnu crkvu ranosrednjovjekovnog Splita. Ne ulazeći ovom prilikom u raspravu o Ivanu Ravenjaninu i njegovu splitskom sarkofagu, nije moguće u kronologiji dalmatinske predromanike ni sasvim zaobići to pitanje, pa se stoga kao vjerojatna datacija preuređenja Dioklecijanova hrama-mauzoleja u splitsku katedralu može uzeti 7. ili 8. stoljeće, zasnovana na prilično uvjerljivoj povijesnoj predaji splitske crkve, s čime se poklapa i ukras na sarkofagu nadbiskupa Ivana, sve dok historiografska i povijesno-umjetnička istraživanja ne odbace takvu mogućnost na uvjerljiviji način nego što su to dosad uradila. Predromanička adaptacija splitske katedrale zahvatila je – sudeći po Tominoj vijesti – otvaranje južnog ulaza¹⁶ i izradu kamenog namještaja, od kojeg su pronađeni brojni ulomci oltarne pregrade.¹⁷ Srdnost njihova ukrasa sa sarkofagom nadbiskupa Ivana dozvoljava pretpostavku da je i kameni namještaj splitske stolne crkve, barem u jednoj svojoj fazi, izrađen prije 9. stoljeća. Potanko proučavanje splitske povijesne predaje, zabilježene u mnogo mladim vrelima, dopušta čak da se taj širi vremenski raspon pobliže odredi u drugu polovicu 7. stoljeća.¹⁸

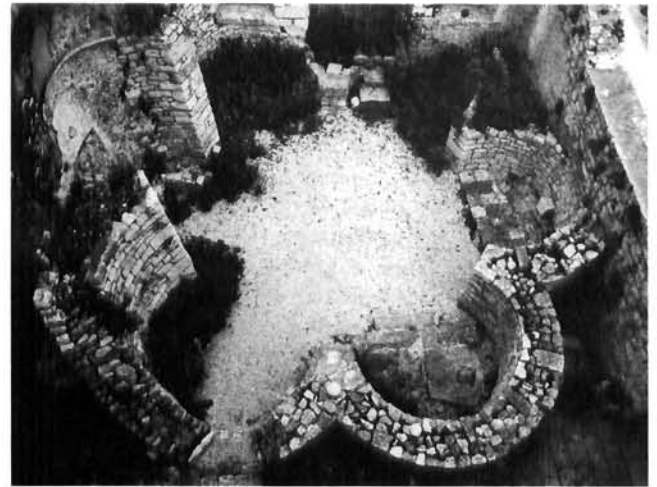
Sv. Mihovil »in ripa maris« u Splitu (foto: Z. Buljević)
St Michael »in ripa maris« in Split (Photo Z. Buljević)

Tlocrt crkve sv. Mihovila »in ripa maris« u Splitu (T. Marasović)
Ground plan of the church of St Mihovil »in ripa maris« in Split (T. Marasović)

Tlocrt crkve sv. Marije u Trogiru (M. Marasović)
Ground plan of the church of St Mary in Trogir (M. Marasović)

Sv. Marija u Trogiru poslije iskopavanja i konzervacije 1960.
St Mary in Trogir after the research and conservation 1960.

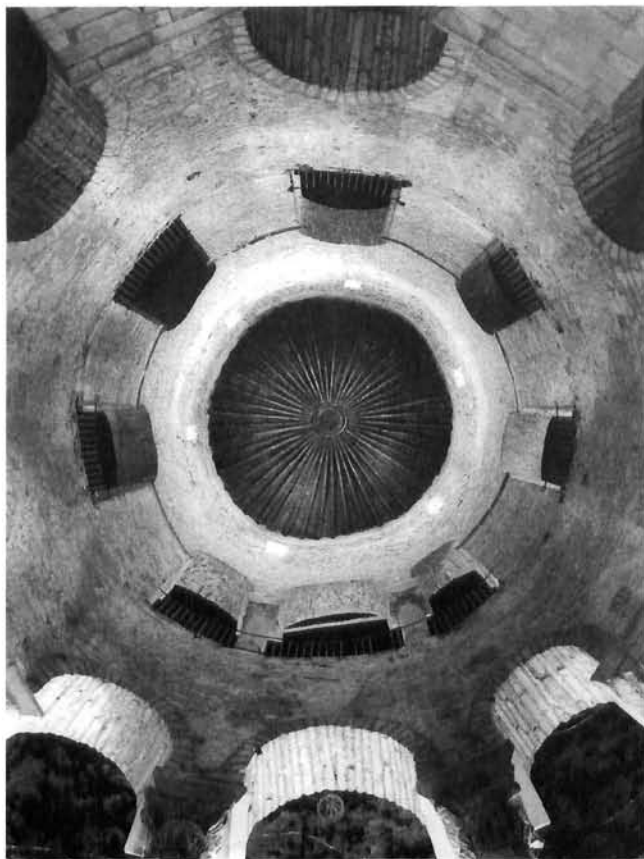

Sv. Marija u Trogiru (crtež Clerisseaua 1757)
St Mary in Trogir (drawing by Clerisseau, 1757)

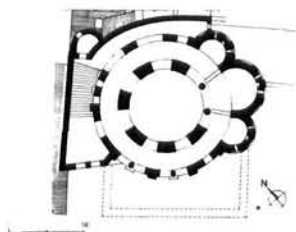
Uz djelovanje Ivana Ravenjanina posredno je vezana i nedavno istraжена predromanička crkviца sv. Mihovila »in ripa maris«. ¹⁹ Njezino datiranje u 7. ili 8. stoljeće u okviru je spomenute kategorije »nesigurne povijesne identifikacije«, ali je tome u prilog morfološka analiza, po kojoj tu crkvu, s obzirom na izrazito široku apsidu, treba povezati sa starokršćanskim uzorima. ²⁰ Takvom zaključku ide u prilog i nalaz kamenog namještaja, koji se po ukrasnim elementima može datirati u 9-10. stoljeće, a pripada, bez sumnje, drugoj fazi razvitka te crkve, jer se po svojim dimenzijama ne bi ni mogao smjestiti u skučen prostor prvobitne građevine. ²¹

Iz pretkarolinškog razdoblja potječe međutim jedna građevina centralnog tipa, kojoj se datiranje osniva na čvršćim povijesnim podacima. Ostatke crkve sv. Marije »de Platea« u Trogiru, koja je bila poznata po starijim podacima, ali je rušenjem u 19. stoljeću bio izgubljen svaki njezin trag, otkrio sam 1957. i, na osnovi komparacije s ostalim dalmatinskim građevinama istog šesterokohnog tipa, datirao u šire vremensko razdoblje 8. do 11. stoljeća. ²² Kad je u lenjingradskom Ermitažu prona-

den Clerisseauov crtež gotovo izvornog stanja te građevine, ²³ otvorio sam mogućnost njezina datiranja u kasnu predromaničku fazu 11. stoljeća, ²⁴ jer sam njezin oblik bio povezao s otkrivenim ranoromaničkim vratima. Nedavno proučen povijesni podatak određuje vrijeme gradnje te crkve (odnosno njezina popravka iz temelja pošto je stara crkva bila porušena) u vrijeme bizantskog cara Teodozija III. i trogirskog biskupa Petra, tj. 715-717. ²⁵ Taj povijesni izvor, koji predstavlja zabilješku povjesničara I. Luciusa o jednom starom zapisu njegova prastrica iz 1511, ²⁶ osim što daje podatke i o graditeljima (»muratori de salina Isidorus, Demetrius, Melota et Theodorus etc.«), iznimno je važan ne samo za datiranje trogirске crkvice sv. Marije »de Platea« nego posredno pomaže i u proučavanju pojave šesterokohnog tipa u Dalmaciji, pomičući njegovu pojavu na početak 8. stoljeća. Time već iznesena pretpostavka o nastanku najbolje sačuvane građevine tog istog tipa – crkve sv. Trojice u Splitu – u 8-9. stoljeću, postaje uvjerljivijom, ²⁷ isto kao i datiranje ulomaka kamenog namještaja srodnih crkviца u Pridrazi i u Kašiću u 9. stoljeće. ²⁸

Sv. Donat u Zadru, unutrašnjost (foto: N. Gattin)
St Donat in Zadar, interior (Photo N. Gattin)

Tlocrt crkve sv. Donata u Zadru (P. Vežić)
Ground plan of the church of St Donat in Zadar (P. Vežić)

9. i 10. stoljeće

Podaci o predromaničkim crkvama u Dalmaciji 9. i 10. stoljeća znatno su brojniji od onih iz prethodnih dvaju »tamnih« stoljeća. Tome su uzrok veći broj sačuvanih građevina ili njihovih ostataka, odnosno dijelova (koji uz ukrasne osobine često sadrže i važne epigrafske dokaze o nastanku), nešto veći broj sačuvanih isprava u kojima se spominju predromaničke crkve, te osobito okolnost da u tom razdoblju pokršteni Hrvati u okolici dalmatinskih gradova, odnosno u njihovu bližem ili dubljem zaleđu u Zagori, grade svoje crkve, ukrašavaju ih pleternim ukrasom na kamenom namještaju, koji je katkad obilježen i imenom kralja, kneza ili župana, pa je i sama građevina time posredno datirana.

Na samom početku tog razdoblja dvije važne građevine, koje oko sredine 10. stoljeća spominje Konstantin Porfirogenet, prilično su točno datirane. Zadarsku crkvu sv. Trojstva, mnogo poznatiju pod imenom sv. Donata,²⁹ uglavnom se smatra karolinškom rotomdom, a datiranje oko 800. godine zasni-

valo se, među ostalim, i na poznatim vezama njezina naručioca biskupa Donata s karolinškim dvorom i mogućim utjecajem dvorske crkve Karala Velikog u Aachenu. Otkrićem drvenih greda s pleternim ukrasom, ugrađenih u konstrukciju crkve, a datiranih metodom C-14 oko 710. godine (+–25), otvorila se mogućnost datiranja crkve u drugu polovicu 8. stoljeća. Time se otklanjaju i pretpostavke o eventualnom ranijem (starokršćanskom) podrijetlu te crkve, jednako kao i mišljenje o kasnijoj (ranoromaničkoj) gradnji.³⁰

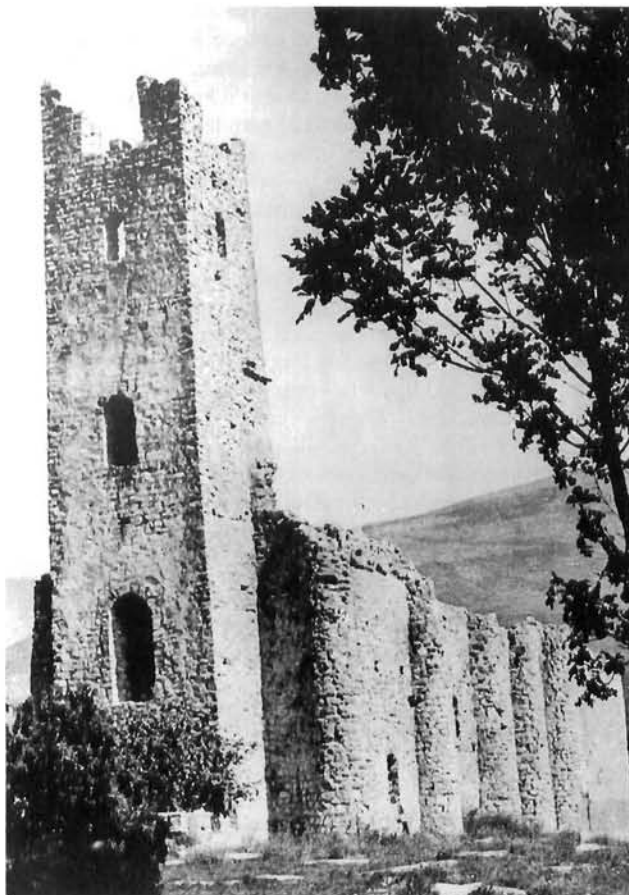
Drugu crkvu iz Porfirogenetova opisa, sv. Tripuna u Kotoru (koju ovdje vezujem uz dalmatinsku predromaniku u smislu povijesne, a ne današnje Dalmacije, s kojom područje Boke pokazuje nesumnjive srodnosti upravo u razdoblju ranoga srednjeg vijeka), podigao je kotorski građanin Andrija (Andreaci) Saraceni 809.³¹ Osim sarkofaga i ulomaka kamenog namještaja, koji su i ranije bili poznati, nedavno su ispod sakristije romaničke katedrale otkriveni i temeljni ostaci same crkve, veoma značajni jer se time i na našem tlu datira jedan drugi centralni tip predromaničke arhitekture.³²

Najveći broj drugih centralnih građevina nastao je u tom razdoblju. U istraživanju geneze šesterokonhnog tipa svojedobno sam predložio zadarsku krstionicu kao svojevrzni prototip iz 6. stoljeća.³³ Datiranje trogirske crkve sv. Marije razdobljem bizantskog cara Teodozija III (715-717), jednako kao i moguće vrijeme nastanka splitske crkve sv. Trojice u 8. stoljeću, približilo je dvije spomenute crkvice uz taj prototip, dok se najveći broj ostalih može na osnovi ukrasnih osobina svrstati u 9. stoljeće. Osmerokonhna varijanta istoga tipa, sačuvana u znatnim ostacima u selu Ošlju, može se također posredno datirati u isto razdoblje, imajući u vidu da je samo naselje u 10. stoljeću (kao terminus post quem) spomenuto u djelu Konstantina Porfirogeneta.³⁴

Drugi centralni tipovi datirani su također ante quem ili pak na temelju tipskih i ukrasnih osobina. Ninska crkva sv. Križa i dalje ostaje otvoren problem, za koji postoje različiti prijedlozi, uključujući i mogući nastanak u 9. stoljeću.³⁵

Od jednoapsidnih centralnih građevina četvrtaste osnove datirana je crkva sv. Viktora na Dugom otoku godinom 986-999. ante quem,³⁶ a crkva sv. Jurja u Ravanjskoj sličnog oblika također ante quem godinom 1071.³⁷ Može se pretpostaviti da su obje iz 9. stoljeća kao i Sv. Pelegrin na Dugom otoku, koji pripada istoj tipskoj grupi.³⁸

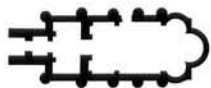
Neke longitudinalne građevine 9. i 10. stoljeća uglavnom su vremenski određene natpisima hrvatskih vladara, pa su prema tome izravno ili posredno točno datirane. Ovdje spada adaptacija starokršćanske samostanske jednobrodne i jednoapsidne crkve sv. Petra u Rižinicama u starohrvatsku crkvu s oltarnom pregradom. Na ulomku zabata sačuvan je natpis kneza Trpimira, čije je vrijeme povijesno određeno u sredinu 9. stoljeća. Nešto kasnije, natpisom kneza Branimira s uklesanom godinom 888. vremenski je određena i crkva sv. Petra u Muću Gornjem,³⁹ za koju se ranije smatralo da predstavlja centralnu građevinu četverolislina tlocrta, dok nije novija revizija arheoloških istraživanja pokazala da je riječ o adaptaciji jedne profane antičke zgrade od koje su u starohrvatskoj crkvi korišteni longitudinalni zidovi i polukružna apsida.⁴⁰ Treća u tom nizu vladarskih crkava, Sv. Luka u Uzdlju kraj Knina, datirana je godinom 895. na natpisu zabata oltarne pregrade, na kojem se spominje knez Muncimir.⁴¹ Po širokoj polukružnoj apsidi može se pretpostaviti da je i ovdje riječ o korištenju starokršćanske crkve, ali raspored lezena i niša u unutrašnjosti, jednako kao i dubokih vanjskih kontrafora, upućuje na zaključak o presvođenju crkvenog prostora u ranome srednjem vijeku.⁴²

Sv. Spas u Cetini
St Spas in Cetina

Sv. Spas u Cetini (foto: N. Gattin)
St Spas in Cetina (Photo N. Gattin)

Tlocrt crkve sv. Spasa u Cetini (T. Marasović)
Ground plan of the church of St Spas in Cetina (T. Marasović)

Dubrovačku crkvu sv. Stjepana, također jednobrodnu građevinu s polukružnom apsidom, spominje Konstantin Porfirogenet kao postojeću građevinu, za koju je sredina 10. stoljeća prema tome terminus ante quem.⁴³ Imajući to u vidu, kao i karakter pleterne ornamentike na fragmentu uzidanom na novijem zidu oko predromaničke crkve, može se i za Sv. Stjepana pretpostaviti vrijeme nastanka u 9. stoljeću.⁴⁴

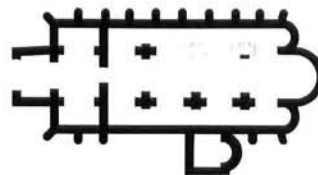
U 9. stoljeće može se datirati i crkva sv. Spasa na Vrelu Cetine, koja predstavlja posebnu varijantu uzdužnoga jednobrodnog tipa, što ga čini produženi trolist.⁴⁵ Vrijeme gradnje te crkve određuje se prvenstveno analogijom pronađenog ukrasa i epigrafskih elemenata oltarne pregrade s ulomcima iz Šopota i Ždrapnja, koji su prilično točno datirani imenom kneza Branimira (879-892).⁴⁶ Time se dakle posredno datira i arhitektonski oblik,⁴⁷ koji se svojom genezom veže na starokršćanske uzore (npr. Sv. Martin u Pidrasi), ali se u svojoj izrazito predromaničkoj varijanti s westwerkom i zaobljenim kontraforima može usporediti s karolinškim inovacijama 9. stoljeća, što je dakle sasvim u skladu s komparativnim datiranjem oltarne

pregrade.⁴⁸ Mogućnost makar i približnog datiranja te crkve to je značajnije jer se time određuje i doba najstarijega sačuvanog zvonika u Dalmaciji.

Tipski je najbliža građevina Sv. Spasu crkvice na Lopuškoj glavici u Biskupiji, također karakteristična po produženom trolisnom tlocrtu i kontraforima.⁴⁹ Njezina oltarna pregrada uspoređuje se s ulomkom iz Rižinica, datiranim imenom kneza Trpimira (sredina 9. stoljeća,) što je opet veoma blisko vremenu nastanka crkve Sv. Spasa.⁵⁰

Jedina sačuvana dvobrodna predromanička crkva u Dalmaciji – Sv. Petar Stari u Zadru – datirana je ante quem falsificiranom oporukom priora Andrije iz 908.⁵¹ Ako bismo, bez obzira što je riječ o krivotvorenom dokumentu, prihvatili njegove podatke, svjedočenje o postojanju te crkve u 10. stoljeću moglo bi se odnositi samo na njezinu prvu predromaničku fazu, koja je konstatirana 1959. godine temeljitim istraživanjem te građevine, dakle prije oblikovanja njezina konačnoga dvobrodnog prostora.⁵²

Među brojnim ostacima trobrodних predromaničkih bazilika u

Tlocrt bazilike sv. Cecilije u Biskupiji (S. Gunjača – Petrić)
Ground plan of the basilica of St Cecilia in Biskupija (S. Gunjača – Petrić)

Dalmaciji za kronološku klasifikaciju posebno su važne crkve sv. Marte u Bijaćima i sv. Stjepana na Sustipanu u Splitu, obje podignute na mjestu ranijih, starokršćanskih građevina. Položaj crkve sv. Marte (Bijaći) spominje se u Trpimirovoj ispravi iz 852,⁵³ a sama crkva u Muncimirovoj ispravi iz 892,⁵⁴ što je, dakako, terminus ante quem. Pleterni ukras i morfološke osobine (trobrodni tip s pravokutnom apsidom) sasvim su u skladu s takvim datiranjem.⁵⁵ Benediktinski samostan sv. Stjepana u Splitu spominje se 1020, pa je logično pretpostaviti da je to terminus ante quem i za trobrodnu baziliku, kojoj su ostaci otkriveni 1960, kad je pronađen i ulomak kamenog namještaja, koji se može datirati oko 10. stoljeća.⁵⁶ Crkva se kao trobrodna, jednoapsidna bazilika nesumnjivo tipološki veže uz starokršćanske uzore, ali pretpostavka o njezinoj gradnji u starokršćansko doba nije prihvatljiva.⁵⁷

Možda ovom istom razdoblju pripadaju i neke trobrodne troapsidne građevine, poput bazilike Crkvine u Biskupiji. U prilog datiranju te crkve u 9. stoljeće bili bi, osim tragova westwerka na zapadu (vjerojatno sa dva zvonika),⁵⁸ još i pleterna dekoracija ranije predromaničke faze te novac Bazilija I (867–886) u sarkofagu jednog plemića, pronađenom u zapadnom dijelu crkve.⁵⁹

Novija komparativna razmatranja približila su tom razdoblju druge polovice 9. stoljeća i trobrodnu baziliku sv. Cecilije (tzv. »Stupovi«) u Biskupiji, za koju se smatra da je bila mjesto pogibije kralja Zvonimira, pa bi joj, prema tome, terminus ante quem bila 1089.⁶⁰ Analizom skulpture ustanovljene su analogije s ulomcima iz Nina i Muća, koji nose natpise kneza Branimira, pa bi se tako i crkva sv. Cecilije našla u krugu građevina iz zadnje četvrtine 9. stoljeća.⁶¹

Tragom istih analogija s pravom se u isti krug stavlja i stara katedrala u Biogradu na Moru, kojoj su ostaci, nažalost, sasvim nestali,⁶² ali su njezin tlocrt i fotografije ostali u sačuvanoj dokumentaciji.⁶³ Time se, zapravo, cijela tipska grupa građevina s oblim kontraforima (tzv. »kraljevska predromanika«)⁶⁴ datira u isto vremensko razdoblje.

Natpis na sarkofagu kraljice Jelene, osim što je dragocjen za genealogiju hrvatskih vladara, pruža važan oslonac za datiranje trobrodnih bazilika s kupolom. Sarkofag je pronađen u nartekstu crkve sv. Stjepana na solinskom Otoku,⁶⁵ a datiran godinom 976. pruža važan podatak da je tada već postojala crkva koja – sudeći po otkrivenom tlocrtu – pokazuje da pripada trobrodnom tipu s kupolom,⁶⁶ odražavajući u određenom smislu i bizantski utjecaj.

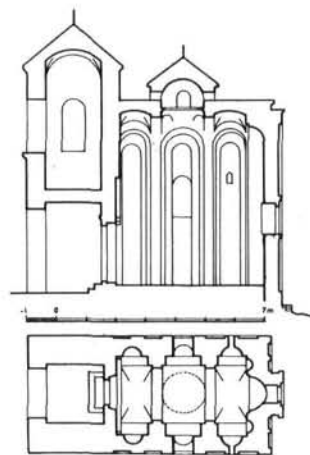
11. stoljeće

Premda je najveći broj predromaničkih crkava u Dalmaciji spomenut u ispravama 11. stoljeća, a i znatan broj ulomaka kamenog namještaja može se datirati u to doba, u tom razdoblju što ga u Zapadnoj Evropi označava zadnja faza tzv. »otonske umjetnosti«, odnosno početak »protoromanike«, na našem se tlu datiraju tim stoljećem samo građevine određenih tipova. Razlog tome treba tražiti prije svega u činjenici što su mnoge crkve u dokumentima spomenute tada kao postojeće građevine, te što se u nekim slučajevima kameni namještaj odnosi na kasniju fazu uređenja crkvene unutrašnjosti.

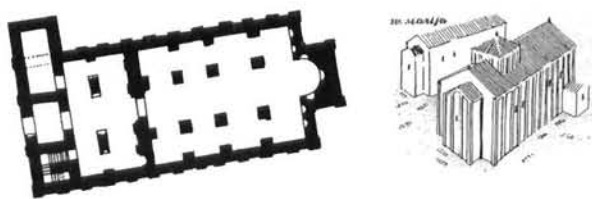
Osim toga u okviru razdoblja 11. stoljeća i neke su građevine koje po svojim stilskim osobinama pripadaju ranoj romanici, pa ih treba izostaviti iz kronološkog pregleda predromanike, npr. Sv. Petar u Drazi na Rabu (1060),⁶⁷ Sv. Ivan u Biogradu na Moru (1060),⁶⁸ Sv. Toma u Biogradu na Moru (1060–1062, term. a. q.),⁶⁹ Sv. Petar i Mojsije u Solinu (1075, term. a. q.).⁷⁰ 11. stoljeće uvodi u predromaničku arhitekturu Dalmacije

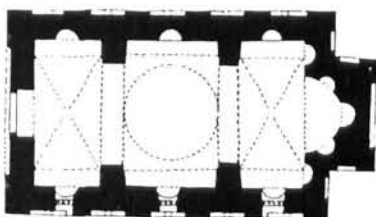
Sv. Mihajlo u Stonu, detalj južne fasade (foto: N. Gattin)
St Michael in Ston, detail of the south facade (Photo N. Gattin)

Tlocrt i presjek crkve sv. Mihajla u Stonu (Đ. Bošković)
Ground plan and section of the church of St Michael in Stone (Đ. Bošković)

Tlocrt i idejna rekonstrukcija crkve sv. Stjepana u Solinu (E. Dyggve)
Ground plan and reconstruction of the church of St Stephen in Solin (E. Dyggve)

Tlocrt crkve sv. Petra u Omišu (D. Domančić)
Ground plan of the church of St Peter in Omiš (D. Domančić)

Sv. Petar u Omišu (foto: N. Gattin)
St Peter in Omiš (Photo N. Gattin)

snažniji utjecaj Bizanta. Pokazuju to u prvom redu dvije splitske crkve u kojima se odražava tip upisanog transepta s kupolom, koji se razvija u doba makedonske dinastije. Najizrazitiji je primjer utjecaja tog tipa crkva sv. Mikule u Splitu, koju se poistovjećuje s crkvom što ju je poslije 1068. podigla Nemira Mesagalina.⁷¹ Poslije istraživanja 1948/49. osporena je takva identifikacija, i zbog izrazito romaničkih dijelova ta je crkva datirana u 12. stoljeće,⁷² ali se pritom nisu uočile dvije različite faze u konstrukciji i dekoraciji crkve, od kojih je ona kasnija zaista romanička, ali je ona ranija, bez sumnje, predromanička. Stoga se treba vratiti identifikaciji s Nemirinom crkvom i datirati gradnju oko sredine 11. stoljeća.⁷³ Približno u isto doba mogla je nastati i druga crkva sličnih tipskih oznaka – Sv. Eufemija u Splitu, kojoj je vrijeme postojanja određeno ispravom o utemeljenu ženskoga benediktinskog samostana 1068.⁷⁴ Od crkve su ostali samo donji slojevi zida, ali sačuvani nacrti prije njezina rušenja u požaru 1888. pokazuju da je riječ o dvoranskoj bazilici s upisanim transeptom i s kupolom uokvirenom kružnim tamburom.⁷⁵ Pleterni ulomci iz crkve u skladu su s datiranjem oko sredine 11. stoljeća.

Bizantska komponenta prisutna je i kod najrasprostranjenijeg

predromaničkog tipa, koji je razvijen na području južne Dalmacije između Boke Kotorske i Omiša.⁷⁶ Od ukupno petnaestak više ili manje sačuvanih crkvića koje pripadaju tom jednobrodnom kupolnom tipu, dvije su posebno važne zbog određivanja vremena nastanka. Crkva sv. Mihajla u Stonu sačuvala je freske na kojima je, među ostalim, prikazan kralj Mihajlo kao ktitor s modelom crkvice u ruci. Identifikacija tog lika s kraljem Mihajlom, koji je preuzeo zetsko prijestolje 1077, određuje i gradnju crkve u to doba.⁷⁷ Druga građevina istoga tipa – Sv. Petar u Omišu – tipološki još značajnija zbog trokutastih zabata na fasadama četvrtaste kupole, spominje se kao postojeća crkva približno u isto doba (1080),⁷⁸ pa bi se cijelu tipsku grupu moglo datirati oko sredine druge polovice 11. stoljeća.⁷⁹

Na osnovi arhitektonskih i posebno skulpturalnih karakteristika datira se u 11. stoljeće i zadarska crkva sv. Lovre,⁸⁰ unatoč tome što se spominje u problematičnoj ispravi priora Andrije iz 809.⁸¹

Konačno, nedavnim nalazom oltarne pregrade u crkvi sv. Teodora (Gospe od Zvonika) u Splitu, vezana je i ta crkva zajedno sa svojim zvonikom uz jednu poznatu povijesnu osobu, tj. uz

Sv. Teodor (Gospa od Zvonika) u Splitu (foto: Z. Buljević)
St Theodore (Gospa od Zvonika) in Split (Photo Z. Buljević)

splitskog priora Firmina, pa je time gradnja datirana oko godine 1089.⁸² Taj se zvonik ponegdje smatra ranoromaničkom gradnjom, iako na njemu prevladavaju predromaničke osobine (način gradnje, plitka niša, pleter na stupiću bifore i dr.), pa ga valja izdvojiti iz tipične ranoromaničke arhitekture.⁸³

Ovakvi i drugi primjeri koji nisu zahvaćeni ovom kronološkom klasifikacijom (poput predromaničkih crkava na Braču) pokazuju da se predromanička arhitektura u Dalmaciji javlja istodobno s prvim crkvama rane romanike, pa čak ponegdje i kasnije od njih.

* * *

Iznošenjem dosadašnjih saznanja o nastanku predromaničkih crkava u Dalmaciji, uz korištenje nekih novih podataka i korekcija ranijih pretpostavki, došli smo do prijedloga kronološke klasifikacije koja se prikazuje na preglednoj tabli:

Vrijeme gradnje	Terminus ante quem	Crkva	Tipška oznaka
7-8. st.		Split, katedrala sv. Marije	adaptacija antičkog hrama
8. st.		Zadar, katedrala sv. Stošije	predromaničko uređenje postojeće crkve
7-8. st.		Split, Sv. Mihovil »na obali«	jednbrodna, jednoapsidna
715-717.		Trogir, Sv. Marija »de Platea«	centralna, šesterokohna
750-800.	950.	Zadar, Sv. Donat	koncentrična troapsidna rotonda
809.		Kotor, Sv. Tripun	centralna, upisani križ
845-864.		Solin, Sv. Petar u Rižinicama	predromaničko uređenje postojeće crkve
oko 850.		Biskupija, crkva na Lopuškoj glavi	troapsidna
oko 850.	892.	Bijaći, Sv. Marta	trobrodna, jednoapsidna
oko 850.	867-886.	Biskupija, Sv. Marija (Crkvina)	trobrodna, troapsidna
888.		Muč, Sv. Petar	adaptacija rimske zgrade
oko 890.		Cetina, Sv. Spas	izduženi trolist, zvonik
oko 890.	1080.	Biskupija, Sv. Cecilija (»Stupovi«)	trobrodna, troapsidna
9. st.	oko 950.	Dubrovnik, Sv. Stjepan	jednbrodna, jednoapsidna
9-10. st.	986-999.	Dugi otok, Sv. Viktor	centralna, četvrtasta, jednoapsidna
10. st.	976.	Solin, Sv. Stjepan	trobrodna s kupolom
10. st.	1020.	Split, Sv. Stjepan	trobrodna, jednoapsidna
sredina 11. st.	1068.	Split, Sv. Eufemija	upisani transept, kupola
oko 1070.		Split, Sv. Nikola	upisani transept, kupola
1077.		Ston, Sv. Mihajlo	jednbrodna s kupolom
11. st.	1080.	Omiš, Sv. Petar u Pribu	jednbrodna s kupolom
11. st.		Zadar, Sv. Lovre	trobrodna s kupolom
1089.		Split, Sv. Teodor (Gospa od Zvonika)	adaptacija rimskog hodnika, zvonik

Izneseni pregled, u kome su izostavljene i neke značajne građevine za koje je datiranje još uvijek otvoreno,⁸⁴ kroz usporedno promatranje njihova vremena nastanka i oblika, omogućava određene zaključke o pojavi predromaničkog crkvenog graditeljstva:

1. U prvom postantičkom razdoblju u 7, 8. pa i 9. stoljeću javljaju se adaptacije antičkih (pretkršćanskih ili starokršćanskih) prostora. Iako u manjem opsegu, pregradnje i korištenje ranije arhitekture nastavljaju se kroz cijeli rani srednji vijek, kako to dokazuje crkva sv. Teodora (Gospa od Zvonika) u Splitu, datirana oko godine 1089.

2. Kontinuitet starokršćanskih arhitektonskih formi može se pratiti i u nekim datiranim predromaničkim građevinama kao što su Sv. Mihovil i Sv. Stjepan u Splitu, što ide u prilog poznatoj tezi o prevladavajućoj ulozi lokalnih kasnoantičkih uzora u ranome srednjem vijeku.

3. Potvrđuje se pretpostavka i o izravnom utjecaju kasnoantičkih centralnih formi na predromaničke polikohne građevine veoma ranom pojavom datirane predromaničke crkve sv. Marije u Trogiru (715-717) šesterolispnog tlocrta.

4. Pojedine datirane građevine u 9. stoljeću potvrđuju karolinški utjecaj u raznim tipskim skupinama:
- rotonde (Sv. Donat u Zadru), koju novi nalazi vezuju čak u rano karolinško razdoblje prije 800. u prvoj fazi gradnje,
  - centralnog tipa upisanog križa (Sv. Tripun u Kotoru),
  - produženog trolista s westwerkom (Sv. Spas u Cetini i Lopuska glavica u Biskupiji).
5. Ispravlja se ranije prihvaćeno mišljenje o pojavi trobrodних troapsidnih bazilika tek u 11. stoljeću, jer su pojedine građevine (Sv. Marija i Sv. Cecilija u Biskupiji) datirane već u 9. stoljeće.⁸⁵

Bilješke

- 1
Pitanjem datiranja predromaničkih crkava bavi se historiografija predromaničke umjetnosti u Dalmaciji od svojih prvih studija u drugoj polovici 19. stoljeća pa do najnovijih radova V. GOSSA (*Early Croatian Architecture, a Study of the Pre-Romanesque*, London, 1987) i Ž. RAPANIĆA (*Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987). Među brojnim objavljenim člancima o predromaničkoj umjetnosti u Dalmaciji metodski se bavi pitanjem kronologije prilog I. PETRICIOLIJA, *Oko datiranja umjetničkih spomenika ranog srednjeg vijeka*, objavljen u Gunjačinom zborniku, Zagreb, 1980, str. 113.
- 2
Datirane crkve 11. stoljeća u Dalmaciji izrazito ranoromaničkih (odnosno protoromaničkih) osobina jesu: Sv. Petar u Supetarskoj Drazi na Rabu, datiran ispravom o osnutku benediktinskog samostana 1060 (*Codex Diplomaticus ICD*, I, Zagreb, 1967, str. 85-87) i krunidbena bazilika kralja Zvonimira – crkva sv. Petra i Mojsija u Solinu, kojoj je 1075. terminus ante quem (CD, I, 1349-141).
- 3
Na spomenute distinkcije između predromanike i romanike upozorava V. GOSS, *Značaj starohrvatske arhitekture za opću povijest evropske predromanike*, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split, 1978, str. 113; *Early Croatian Architecture...*, str. 97.
- 4
To je slučaj s crkvicama trolisnog tlocrta (Sv. Krševan na Krku i Sv. Nikola u Ninu, bez obzira na pojavu nekih izričito romaničkih elemenata poput unakrsnih rebara na kupoli) ili pak s jednobrodnom crkvicama na otoku Braču. Polazeći od stilskih, a ne kronoloških kriterija svrstao sam u predromaniku i crkvu sv. Petra kod naselja Kamen u Splitskom polju (T. MARASOVIĆ, *Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji*, Split, 1978). Takva stilaska atribucija može ostati na snazi i pošto je L. DOBRONIĆ (*Crkvice sv. Petra pod Kamenom*, Kulturna baština, 14, Split, 1983, str. 46) objelodanila dokument iz kojeg proizlazi da je građevina mogla nastati oko 1175. Stilske retardacije poznate su u Dalmaciji i u drugim povijesno-umjetničkim razdobljima (npr. kasna romanika na samom kraju 14. stoljeća u Splitu // ili gotika u 16. stoljeću u Dubrovniku).
- 5
Vidi bilj. 2.
- 6
M. PRELOG, *Između antike i romanike*, Peristil, 1/1954, str. 5.
- 7
N. KLAJČ – I. PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku do 1409*, Zadar, 1976, str. 118.
- 8
Documenta, str. 404.
- 9
I. PETRICIOLI, *Contribution a la recherche de la plus ancienne phase de construction de la cathedrale de Zadar*, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva (HAD), Disputations salonitanae, II, Split, 1984, str. 243. I. Petricioli objavljuje u ovoj istoj ediciji najnovije rezultate istraživanja predromaničke faze zadarske katedrale.
- 10
M. DOMIJAN, *Rab*, Likovna enciklopedija Jugoslavije, II, str. 666.
- 11
I. BABIĆ, *Starokršćanski ulomci u Trogiru*, Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije, 25/1985, str. 25.
- 12
F. BULIĆ – J. BERVERALDI, *Kronotaksa solinskih biskupa*, uz dodatak *Kronotaksa spljetskih nadbiskupa*, Split, 1912; Lj. KARAMAN, *Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosrednjovjekovna pleterna ornamentika u Dalmaciji*, Starinar, ser. III, Beograd, 3/1914-1915, str. 43; G. NOVAK, *Povijest Splita*, I, Split, 1957.
- 13
N. KLAJČ, *Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije*, Vjesnik HAD, Split, 65-67/1963-1965, str. 209; ISTA, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971.
- 14
Ž. RAPANIĆ, *Dva splitska ranosrednjovjekovna sarkofaga*, Arheološki radovi i rasprave, 8-9/1982, str. 233; ISTI, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, Split, 1987.
- 15
R. KATIČIĆ, *Vetustiores ecclesiae spalensis memoriae*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 17, Split, 1987, str. 17.
- 16
T. ARHIDIJAKON, *Kronika* (prijevod V. Rismondo), Split, 1960, str. 24.
- 17
Ž. RAPANIĆ, *Kamena plastika ranog srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu*, Vjesnik HAD, Split, 60/1968, str. 65.
- 18
Na to upućuje podudarnost nekoliko podataka iz splitske povijesne predaje kao što je popis nadbiskupa i vremenska podudarnost unuka Severa Velikog s bizantskim carem Teodozijem III. Usp. R. KATIČIĆ, *Vetustiores ecclesiae...*, str. 41.
- 19
I. LUCIUS (*De regno*, 385) donosi podatak naveden kod Cutheisa da se crkva sv. Mihovila vezuje uz djelovanje prvog splitskog nadbiskupa Ivana Ravenjanina.
- 20
T. MARASOVIĆ – M. ZEKAN, *Istraživanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Mihovila »na obali« u Splitu*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 12, Split, 1982, str. 111.
- 21
Isto, str. 122.
- 22
T. MARASOVIĆ, *Iskapanje ranosrednjovjekovne crkve sv. Marije u Trogiru*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 8-9, Zagreb, 1963, str. 83-100.
- 23
Crtež u Lenjingradu otkrio je T. McCormick 1982.
- 24
T. MARASOVIĆ, *Izvorni izgled ranosrednjovjekovne crkve sv.*

Marije u Trogiru, Rasprave SAZU, Hauptmanov zbornik, Ljubljana, 1966, 99-108.

25
M. IVANIŠEVIĆ, *Trogir u povijesnim izvorima od 438. do 1097.* Mogućnosti, 27 (1990), br. 10-11, Split, 1981, 968-969.

26
R. KATIČIĆ, *Vetustiores ecclesiae...*, str. 31-32.

27
J. MARASOVIĆ – T. MARASOVIĆ – M. MARASOVIĆ, *Crkva sv. Trojice u Splitu*, Split, 1971.

28
N. JAKŠIĆ, *Srednjovjekovni zabati oltarnih pregrada u Dalmaciji (od Zrmanje do Cetine)*, Stilsko-tipološka analiza (magistarski rad, Zagreb, 1980).

29
I. PETRICIOLI, *Donat, sv.*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, sv. 2, Zagreb, 1982, str. 73-75; P. VEZIĆ, *Crkva sv. Trojstva (sv. Donata) u Zadru*, Zagreb, 1985. Tamo je navedena i sva osnovna literatura o crkvi.

30
Za datiranje crkve u 6. stoljeće usp.: M. SUIĆ, *Prošlost Zadra*, sv. 1, Zadar, 1981, str. 336. Za ranoromaničku atribuciju usp. K. J. CONANT, *Carolingian and Romanesque Architecture 800-1200*, 1978, str. 111.

31
J. KOVAČEVIĆ, u: *Istorija Crne Gore*, Titograd, 1967.

32
Istraživanja je vodio J. Martinović, koji prvi preliminarni izvještaj objavljuje u Arheološkom pregledu, a priprema temeljitu studiju o rezultatima arheoloških iskopavanja u kotorskoj katedrali.

33
T. MARASOVIĆ, *Šesteroljni tip u arhitekturi ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji*, 1958 (neobjavljena doktorska disertacija na Sveučilištu u Zagrebu).

34
T. MARASOVIĆ, *Ranosrednjovjekovna crkva u Ošlju kod Stona*, Peristil, II, Zagreb, 1957, str. 85.

35
V. GOSS, *Early Croatian Architecture...*, str. 104, spominje nalaz novca datiran po Konstantinu Kopronimu (741-775), prema kome bi se crkva mogla datirati i prije 800.

36
CD, I, str. 49-50; I. PETRICIOLI, *Spomenici iz ranog srednjeg vijeka na Dugom otoku*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 3, str. 53-64.

37
CD, I, str. 123-124; I. PETRICIOLI, *Crkva sv. Jurja u Ravanjskoj*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 8-9, str. 177-180.

38
I. PETRICIOLI, *Spomenici...*, str. 53-56.

39
CD, I, str. 4-6.

40
M. ZEKAN, *Prilog proučavanju arhitekture iz koje potječe natpis kneza Branimira u Muću Gornjem*, Gunjačin zbornik, Zagreb, 1980. str. 133.

41
L. MARUN, *Ruševine crkve Sv. Luke na Uzdojlu kod Knina*, Starohrvatska prosvjeta, n. s., 1,-14, Zagreb, 1927, str. 272-315.

42
Karakteristično nepodudaranje vanjske i unutrašnje raščlanjenosti i u ovom slučaju odaje predromaniku.

43
De administrando, I, str. 135.

44
V. GOSS (*Early Croatian Architecture...*, str. 120) otvara mogućnost datiranja crkve sv. Stjepana u 7. ili 8. stoljeće, ali to nije vjerojatno ni

s obzirom na položaj u gradu, odnosno širenje jezgre od zapada prema istoku, gdje je smještena ta građevina.

45
T. MARASOVIĆ, *Prilog morfološkoj klasifikaciji...*, str. 57-61.

46
I. PETRICIOLI, *Oko datiranja...*, str. 114.

47
I. PETRICIOLI, *Prilog diskusiji o starohrvatskim crkvama s oblim kontraforima*, Izdanja HAD, 8, Split, 1984, str. 221.

48
Mogućnost ranijeg datiranja crkve sv. Spasa otvorio je Ž. RAPANIĆ (*Predromaničko doba u Dalmaciji*, str. 171).

49
S. GUNJAČA, *Kako i gdje je svršio hrvatski kralj Dimitrije Zvonimir*, Rad JA, 288, Zagreb, 1952, str. 205-332.

50
I. PETRICIOLI, *Oko datiranja...*, str. 115.

51
CD, I, str. 25-28.

52
I. PETRICIOLI – S. VUČENOVIĆ, *Crkve Sv. Andrija i Sv. Petar Stari u Zadru*, Diadora, 5, str. 177-202.

53
CD, I, str. 3-8.

54
CD, I, str. 22.

55
D. JELOVINA – D. VRSALOVIĆ, *Sv. Marta, Bijači kod Trogira – arheološka revizija 1967. i 1968.* Arheološki vesnik, 10, Beograd, 1967, str. 173. T. MARASOVIĆ, *Prilog morfološkoj klasifikaciji...*, gdje sam ustvrdio da crkva »predstavlja varijantu trobrodne bazilike s uglatom apsidom«. Na takvo tipološko svrstavanje ima primjedbe M. Jurković, koji u istočnim krajevima bočnih brodova bez razloga vidi apside. Usp. M. JURKOVIĆ, *Crkve s westwerkom na istočnom Jadranu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 26, Split, 1986/87, str. 61-86.

56
T. MARASOVIĆ – D. VRSALOVIĆ, *Srednjovjekovna opatija na Sustipanu u Splitu*, Vjesnik HAD, Split, 1965-1967, str. 175-207.

57
Pretpostavku je iznio N. CAMBI, *Problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali*, Materijali XII, IX. kongres arheologa Jugoslavije, 1972, Zadar, 1976, str. 239. Takvu atribuciju osporio sam u radu *Prilog morfološkoj klasifikaciji...*, str. 64.

58
T. MARASOVIĆ, *Prilog morfološkoj klasifikaciji...*, str. 64.

59
V. GOSS, *Early Croatian Architecture...*, str. 150.

60
S. GUNJAČA, *Kako i gdje je svršio...*, str. 260-264.

61
I. PETRICIOLI, *Oko datiranja...*, str. 115.

62
Isto.

63
Ejnar DYGGVE, Arhiv – Split.

64
Naziv prema V. GOSSU, *Early Croatian Architecture...*, str. 73-86, 148-155.

65
F. BULIĆ, *Nadgrobnni natpis hrvatske kraljice Jelene*, Vjesnik HAD, n. s. 3, str. 19-24.

66
E. DYGGVE, *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951.

67
CD, I, str. 85-86.

- 68
CD, I, str. 88-91.
- 69
CD, I, str. 97-98.
- 70
CD, I, str. 123, 139, 160, 165.
- 71
CD, I, str. 112.
- 72
C. FISKOVIĆ, *Istraživanja u srednjovjekovnoj crkvi sv. Nikole u Splitu*, Historijski zbornik, 2, Zagreb, 1949, str. 211-221.
- 73
T. MARASOVIĆ, *Prilog morfološkoj klasifikaciji...*, str. 86-88. Do istog zaključka o prvobitnoj predromaničkoj gradnji i romaničkoj pregradnji crkve sv. Nikole u Splitu došao je i V. GOSS, *Early Croatian Architecture...*, str. 143.
- 74
CD, I, str. 110, 186, 188.
- 75
C. FISKOVIĆ, *Iskopine srednjovjekovne crkve sv. Eufemije u Splitu*, Historijski zbornik, I, Zagreb, 1948, str. 201.
- 76
T. MARASOVIĆ, *Regionalizam u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 14, Split, 1984.
- 77
Lj. KARAMAN, *O vremenu gradnje Sv. Mihajla u Stonu*, Vjesnik muzealaca i konzervatora Hrvatske, 9, str. 81-82.
- 78
CD, I, str. 174.
- 79
T. MARASOVIĆ, *Regionalizam...*, str. 155–156.
- 80
I. PETRICIOLI, *Crkva sv. Lovre u Zadru*, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 117, Split, 1987, str. 53-73.
- 81
CD, I, str. 25-28.
- 82
Ž. RAPANIĆ, *Prior Firmin i njegove žene*, Slobodna Dalmacija, Split, 30. XII. 1988.
- 83
Usp. T. MARASOVIĆ, *Zvonici u graditeljstvu ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji*, Adrias, I, Split, 1987, str. 200.
- 84
Među značajnim predromaničkim građevinama koje su izostavljene iz ovog pregleda jest i stara crkva ispod dubrovačke romaničke katedrale. Voditelj istraživanja u toj crkvi J. Stošić objelodanio je preliminarne izještaje, ali za konačne zaključke o datiranju valja sačekati njegovu detaljnu obradu i eventualne druge interpretacije tog važnog nalaza. Usporedi: Josip STOŠIĆ, *Istraživanja, nalazi i problemi prezentacije pod katedralom i Bunićevom poljanom*, Obnova Dubrovnika 1979–1989, Dubrovnik, 1989, str. 326–335; ISTI, *Prikaz nalaza ispod katedrale i Bunićeve poljane u Dubrovniku*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, XII, 1988, str. 15–38.
- 85
Na to je prvi upozorio I. PETRICIOLI, *Oko datiranja...*, str. 13-14.

Summary

Tomislav Marasović

Towards a Chronology of Pre-Romanesque Architecture in Dalmatia

The dating of Pre-Romanesque architecture in Dalmatia is one of the more complex problems of art historiography. It has not been neglected up to now but too many questions still remain open. In the wish to contribute to further research, the author proposes a chronological classification of Dalmatian Pre-Romanesque which also includes some new findings.

Owing to the fact that only a smaller number of Pre-Romanesque churches in Dalmatia can be dated precisely on the basis of a document, the author discusses various premises of the process of dating before venturing on his own dates. With this in mind, the following different categories of monuments are proposed:

1. Churches dated on the basis of historical sources:
  - 1.1. directly by an inscription, document etc.
  - 1.2. indirectly, in relation to a personality or event which can be
    - 1.2.1. of certain or
    - 1.2.2. uncertain historical identification
  - 1.3. incomplete with a defined
    - 1.3.1. latest (*terminus ante quem*) or
    - 1.3.2. earliest date of origin (*terminus post quem*)
2. the most numerous group Pre-Romanesque churches in Dalmatia can be dated through comparisons.

After proposing the above methods of dating, the author determines the time frame of Pre-Romanesque in Dalmatia, with its lower limit at the Avar-Slavic invasion in the seventh century and the upper limit the fall of the state of the Croatian rulers at the end of the eleventh century, ie the beginning of the period of autonomous Dalmatian cities which coincides with the appearance of Romanesque art.

In this framework the author distinguishes among three characteristic periods in which he includes those churches which can be dated. These are:

- a) the first post-classical period, 7 and 8th c
- b) the Carolingian and earlier Ottonian period, 9th (or even end of 8th) and 10th c
- c) late Ottonian period of the first half of the 11th c, in some parts also the entire 11th c.

After classifying the Pre-Romanesque churches in Dalmatia in this way, at the end of the paper the author offers a chronological table also containing the most pertinent formal elements. From a comparative view of the time when the Pre-Romanesque churches came into being in Dalmatia, as well as of their form, certain conclusions can also be drawn about the time when early medieval architecture appeared in this area:

1. Adaptations of earlier buildings mostly occurred in the first period (7th and 8th c), such as Split and Zadar cathedral, and are extended to the end of this period – St Theodore in Split
2. The continuity of old Christian forms can be followed in certain dated churches such as St Mihovil (Michael) in Split (7–8th c) and St Stephen (Stjepan) in Split (10th c)
3. The premise can be confirmed that there was direct influence of late classical central buildings, by the very early appearance of the church of St Mary in Trogir (which has been dated 715-717 and has a six-foil ground plan)
4. Certain dated churches from the 9th c confirm a Carolingian influence in various type groups
  - a) rotunda (St Donat in Zadar, the origin of which should be transferred into the second half of the 8th c)
  - b) central type of inscribed cross (St Tripun in Kotor)
  - c) elongated trefoil with westwerk (St Spas in Cetina and Lopuška glavica)
5. the earlier belief that three-naved three-apsed basilicas appeared as late as the 11th c must be corrected, because individual churches, such as St Mary and St Cecilia in Biskupija have been dated in the 9th century.
6. the Byzantine influence is most evident on churches from the 10th and 11th centuries (the type with dome and one nave, churches with inscribed transept), which is in accordance with the diffusion of the type which has a cupola on four columns.

It is to be expected that further research will increase the number of dated Pre-Romanesque churches in Dalmatia.